

BARTÓK ISTVÁN
A társadalmi rétegződés tükröződése
a 17. századi magyar irodalmi
gondolkodásban

Az 1630–1700 közötti időszak kritikátörténetének egyik fontos területe szerző és olvasó viszonya: kiknek szánták a nyomtatásban megjelenő műveket. Az alkotók gyakran világosan meghatározták azt a réteget, amelyhez szólani kívántak. E nyilatkozatokban sokszor nemcsak néven neveznek bizonyos csoportokat, hanem véleményt is mondanak róluk. Dolgozatomhoz idézeteket válogattam, és az alábbiakban a legszükségesebb kommentárokkal közreadom őket. Mindez átfogó képet nyilván nem adhat a kor „értelmiségének” társadalomszemléletéről — de jellemző keresztmetszetet talán igen.

A legszélesebb rétegeknek szánt munkákhoz kapcsolódva a szerző vagy fordító néha részletezi, kikre gondol: „Egy szóval, mind Tanítóknak, s’ mind halgatóknak, mind Uraknak, s’ mind Szólgáknak, mind Nagyoknak, s’ mind Kitsinyeknek, és minden rendbéli embereknek, vagyon ezen könyvetskébül mit tanulniok; el anynyira, hogy a’ Biblián kívül, alig ha mi szegény Hazánk és Nemzetünk, ennél jobb és hasznosabb könyvet soha-is látott.”¹ Előfordul, hogy nemcsak *rend*, hanem *állapot* szerint is különbséget tesznek: „Mert akar minemű rend és állapotbéli ember légy bár, Felső vagy Alsó Magyistrátus, Egyházi Személy, Cselédes gazda, Vén avagy Iffiú, nős avagy nőtelen, Férfiú avagy aszszony állat, gazdag avagy szegény, majd minden ki-gondolható szükségid bé-foglaltatnak ezekben a’ summás könyörgésekben; [...]”² A következő idézetben a számításba vehető *rendeket* a kompilátor három részre osztja: „[...] olly munka ez, melly edgy-aránt illeti mind a’ Férfiakat s-mind az Aszszonyi-állatokat, és mind felsőbb, mind közép s-mind alsó Rendden lévőket,

1 *Lelki nyugosztalo orak... Mellyeket Magyar nyelvre fordított SZENTZI FEKETE István...*, Lőcse, 17. század. RMK I, 1601. Előljáró beszéd az olvasóhoz. 5v–6r.

2 *Minden Imádságoknak Veleje... Melly... Magyarra fordítottat, egy akkori bűjdosó által*, Lőcse, 1685. RMK I, 1342. A keresztyén olvasóhoz. A3r.

valakik örök idvösségeket el akarják nyerni.”³ A továbbiakban az egyes rétegekre vonatkozó megjegyzéseket a „felsőbb rendektől” lefelé haladva citálom.

A prédikációirodalom elméleti kérdései között döntő jelentőségű volt, hogy kikhez szól az igehirdető, ugyanis a hallgatók felfogóképességének megfelelően kellett kidolgoznia beszédét. Geleji Katona István, az erdélyi reformátusok püspöke, amikor nyomtatásban kiadta legigényesebbnek tartott munkáit, felsorolta, kik tartoznak az értő közönséghez: „En-is ezeket a’ tanításokat [...] nem akar-hol, hanem az Erdelyi Fejedelem udvarában, s’ nem akar-kik, hanem a’ hitben mélyen meg-gyűkerezett tudós Fejedelmek, írás-olvasott, és a’ controversiákban magok-gyakorlott Grofok, Zászlós-urak, Nemzetes fő-rendek [...] előtt [mondtam el]; vagy pedig a’ Gyula-Fejir-vári Metropolitana Ekklesiában, a’ mellyben sok értelmes Deák emberek vagynak, és a’ kik a’ tsets-evő korból ki-kelvén, a’ kemény eledelt-is bé-vehetik.”⁴ Ebben az összefüggésben a hatalom csúcsán lévők egyszersmind a legmagasabb műveltséggel is rendelkeznek.

A világi és egyházi vezetők udvarnépe gyakran szerepel a megcélzott olvasók között. Pápai Páriz Ferenc tanító célzatú *Pax Aula*jának címzettjei a témából adódnak: „Pax Aula e’ Könyvnek neve [...] minthogy többire az Udvart tartó nagy Emberek, és udvari tselédek mulattják-el inkább e’ Könyvnek leczkéit [...]”⁵ Hasonló körök érdeklődésére számíthatott Csáky István munkája, a „Politica Philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek Példája. Mellyet valamely, Istenét, vallását, Királyját és hazáját igazán szerető Nemet ember G. C. I. Deákból Magyarra fordítván, és ez mostani Udvarisággal tellyes Világh fiainak elméjekhez illetetvén különböző indulattok és tudományok megh jobbitására rendeltetett [...]”⁶

A társadalom vezető rétegeit nemcsak lelkileg és politikailag óhajtották művelni, mivel érdeklődésük más irányba is kiterjedt. Egy jeles fordító így számol be könyve ötletének felvetődéséről: „Egykor azért egy Méltóságos asztalnál jelen létünkben, sok értelmes Fő Rendekis jelen lévén, a’ szóbeszéd közben fordúla elő FRANZIUS FARKASNAK az Oktalan állatokról Deák nyelven iratott Historiája, nagy kívánsággal emlittetvén, ha valaki azon Könyvet Magyar nyelvre meg-fordítaná. Én azért akkor menten gondolkodni kezdém felöle, hogy a sok ki-nyomtatott fontos Prédiká-

3 *Isten előtt járóknak tökéletessége... Mellyet A’ Sz. Írásból, és a’ régi Sz Atyáknak s-egyéb biteles Doctoroknak tanításokból... le-irt OTROKOCSI FORIS Ferencz...*, Nagyszombat, 1699. RMK I, 1547. Ajánlás Esterházy Pálnak és Thököly Évának. 6v.

4 GELEJI Katona István, *Váltság Titka*, I, Várad, 1645. RMK I, 779. A Jo-akaro Olvasokhoz.

5 *Pax Aula... Magyar nyelven ki-adattattak PÁPAI PÁRIZ Ferenc... által*, Kolozsvár, 1696. RMK I, 1488. Ajánlás Teleki Lászlónak és Vay Annának. A6v.

6 *Politica Philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek Példája. Mellyet... G. C. I. Deákból Magyarra fordítván...*, Lőcse, 1674. RMK I, 1169. Címlap. Kritikai kiadását sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta HARGITTAY Emil, Bp., 1992.

tzióknak bőségétől már ugyan meg-tsömörölt elmék előtt, talám ez sem lenne minden írásoknál unalmasabb.”⁷

A felsőbb rétegekhez tartozott az úgynevezett jogtudó értelmiség, amelynek tagjai azonban nem mindig tudtak mindent, amire szükségük lett volna. Magyarra kellett fordítani bizonyos dolgokat „a törvény folyásiról” — és hogy miért? I. Rákóczi György udvarbírájának a fordító számol be: „Rövidségnek okáért; a’ minémü alkalmatossággal engem kegyelmed ennek meg fordítására kértt volt; látván, tudni-illik, kegyelmed, az előtte forgo sok rend béli ügyeknek, kivált-képpen a’ főbe jaro Halálos kereseteknek bajos el-igazodását, és hogy mind azoknak ismételre és el-igazítására-is e’ Könyv nem volna haszontalan; S tudván azt-is kegyelmed, hogy a’ Deák nyelvben sinsen mindeneknek annyira valo Tudományok, hogy aszt akadály-nélkül érthetnék; mivel láttyuk aszt is, hogy még a’ Törvény dolgainak ki-szolgáltatására-is olyakat elő-vétet néha a’ kételenség, kik a’ Deákhoz avagy keveset, avagy ugyan semmit sem értenek. Ezekre képest, mondam, akarván kegyelmed meg-fordittatását; Im, Isten áldomásából, immár készen vagyon: ugy remellem, ha egyebek nem-is, azok, a’ kiknek kedvéért fordittatott, ugy mint a’ Deáktalanok, kedvesen láttyák, és leg-aláb a’ Jo Igyekezetet jo neven fogják venni.”⁸

Az eddig említett „uraknál” nem tarthatták sokkal alávalóbbaknak a városlakókat sem — legalábbis van rá eset, hogy egy lapon említik őket. Az egyik jámbor munka szerzője mindkét réteghez kívánt szólni: „[...] mikor Erdély országban, edgyütt-is s’ másutt-is forganék Uri és Városi rendek között, sokszor sok helylyeken tudakoztak az idvességes dolgok felől, vitt erre, hogy az illeténeket, s’ ezekhez hasonlókát tudatlanságokból fel-segíteném [...]”⁹

Az egyházi értelmiségen belül jól elhatárolhatók a szerzetesrendek. Bizonyos esetekben magasabb műveltséggel rendelkeztek, mint az olvasók szélesebb rétegei — ezt mutatják a következőkben idézett fordítók megjegyzései. „Vedd-eszedbe, hogy én ez könyvet (némely igiket változtatván) ugy alkalmaztattam, hogy minden renden-levő Magyarul tudo keresztyéneknek tulajdon-képpen szolgállyon: mert Deákul fő-képpen a’ Szerzetesekhez volt alkalmaztatva.”¹⁰ „Noha fő igyekezetem ez munkában volt, hogy a’ Szerzetes embereknek szolgállyak, mindazáltal az oly rendbe

7 MISKOLCZI CSÜLYAK Gáspár, *Egy jeles Vad-Kert...*, Lőcse, 1702. RMK I, 1658. Ajánlás Czegei Vas Györgynek és feleségének. B2r.

8 *Rövid Igazgatás A’ Nemes Magyar Országának és hozzá tartozó Részeknek szokott Teorveny Folyásiról Mellvet...* Deákból Magyar nyelvre fordított KÁSZONI János, Gyulafehérvár, 1647. RMK I, 791. Elöl-iaro rövid írás A’ Méltóságos Erdélyi fejedelem, Gyula-Fejér-Vári Udvar-bírájához, Nemzetes Ciko Mihály Uramhoz. A2v–A3r.

9 NÁNÁSI Gábor, *Lelki Tudakozodás*, Kolozsvár, 1671. RMK I, 1178. A kegyes olvasóhoz. A4r–A5v.

10 *A’ Kristus Jesus Elete és tudománya...* AVANCINUS Miklos Pap-által. Es Szorgalmatosson meg-magyaráztatott... ILLYES Andras-által, Nagyszombat, 1690. RMK I, 1395. Elöljáró beszéd az olvasóhoz. 3v.

hozott, hogy minden renden lévő embereknek igen használ, a' kik a' josságos cselekedetekre igyekeznek [...]”¹¹

Az átlagolvasó szintjét meghaladó munkák közé tartoztak az iskolai használatra szánt kézikönyvek is. Ezek magyarításánál, ha nemcsak a tanultabbaknak akartak használni, tekintettel kellett lenni a különbségre: „Gyönyörködven olvasásában amaz nagy Practicus Theologusnak, PERKINSIUS WILHEMNEK, elsőben majd szórúl szóra akartam fordítani született nyelvünkre METANOIOLOGIA nevű könyvét, de megtapasztalván hogy az inkább Scholaiképpen s' nem minden csekély elmének megfoghatása szerint volna írva, szándékomat meg-változtattam, és bizonyos kérdésekben s' feleletekben foglalván írástomat (melly oktatásnak formája kiváltképpen az Anyai nyelveken leg foganatossab az épületre) ugy alkalmaztattam a' dolgot, hogy Perkinsius munkájából se maradna-el semmi praxisra való, s' azomban valami ezen materiára tartoznék egygyűnne másunnan-is öszve szedegetném.”¹²

Az iskolázott emberek gyakran tanítással keresték kenyerüket. Sokszor idegen anyanyelvűek voltak, ismereteiket nem mindig tudták „a magyar község” javára fordítani. Az egyik katolikus énekeskönyv összeállítója így panaszodik: „[...] olyan szándékom vala, hogy egy szép Magyar Énekes Könyvet írnék [...] mint hogy tiz esztendeig lakván Plébániákon, láttam, hogy némely régi Magyar Énekeket megvesztegettek a' magyar szókban némely Iskola Mesterek, kik nem tudták azokat jól meg-írni magyarul, mivel hogy sok helyeken nem találtatván jó Magyar Iskola Mesterek, oly Deákokra, kik magyarul jól nem tudtak, szorult a' Magyar kösség, mely miat még a' jó magyar gyermekek-is, kik azoktul olvasni, és írni tanultak, megfogytakoztak, és vétkeztek némely magyar szókban.”¹³ Illyés András aggodalma szép példája annak a felfogásnak, amely a falusi tanítók felelősségét hangsúlyozza az anyanyelvi műveltség megalapozásában.

A puritánus kegyességi mozgalom egyik vezető alakja Medgyesi Pál. Az imádság- és prédikációírás elméletét taglaló könyvének ajánlásából kitűnik, hogy a nép lelki-szellemi felemelését célzó erőfeszítésekben nemcsak a „tanító rendek” érdekeltek: „Sokan sohajtoznak, mind Tanító, mind penig egyéb renden lévő kegyes emberek között, Christus Vrunk Tanítványival egygyüt: Domine DOCE NOS ORARE, Vram, TANETS MEG MINKET KÖNYÖRÖGNI [...]”¹⁴

A kortársaktól azt is megtudhatjuk, hogy a kegyes célkitűzések megvalósításához kik jöhetnek számításba az „egyéb renden lévők” közül: „Ha külső rendbéli cselédes

11 A' Keresztyeni Jossagos-Cselekedeteknek es a tekelletesegnek gyakorlatossaga... Olaszból, és Deákból szorgalmatosson meg-magyaraztatott ILLYES Andras-altal, II, Nagyszombat, 1701. RMK I, 1639. A kegyes olvasóhoz. 6r.

12 CSUZI CSEH Jakab, *Lelki Bölcseségre Tanító Oskola...*, Debrecen, 1680. RMK I, 1242. A keresztyén olvasóhoz. 4v–5r.

13 A' Keresztyeni Jossagos-Cselekedeteknek es a tekelletesegnek gyakorlatossaga... Olaszból, és Deákból szorgalmatosson meg-magyaraztatott ILLYES Andras-altal, I, Nagyszombat, 1688. RMK I, 1370. Elöljáró beszéd. 2r.

14 MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et predicare...*, Bártfa, 1650. RMK I, 832. Ajánlás Lorántffy Zsuzsannának. 2v.

gazda vagy, olvassad házadnál, mind magadban, mind cseléded előtt, a' szent Biblia mellett, hogy mind magadat, mind cselédedet építhessed, és az igaz hitre, vallásra taníthassad. Ha Tanito, Egyházi szolga vagy, elly ezzel, mind te magadnak javára, mind az Istennek reád bizott igéjét szádból halgato népének hasznára, s' a' Christus országának gyarapítására.”¹⁵

A puritánusok népnevelő elképzeléseiben fontos szerepük volt a „cselédes gazdáknak”. Medgyesi Pál az ő számukra írta *Lelki ABC*-jét, hogy közvetítésükkel az „alsó rendnek” használhasson: „Probályák az Istenfélő Gazdák, Gazdaszszonyok ez kitsinyen; kétség-nélkül hamar hasznát fogják látni. Mert valamig ez lelki gyakorlast az mi Nemzetünk is az ház-nép közzi bé nem veszi; minden sürü Pradicatioknak hallgatási többire tsak ennyi haszonnal léznek ez után is, mint e'kedig. [...] Az szokott Catechismust ezzel senkinek kezéből ki nem vesszszük hanem inkább utat nyitunk ára. Ha tselekedetben veendik az Tselédes emberek; többeket s nétalam szebbeket-is fognak ez után Isten velünk lévén, látni és venni.”¹⁶

Mikolai Hegedüs János is megfogalmazta a „cselédes gazdákkal” kapcsolatos kívánalmait: „Én azért ezt a' végre fordítottam nyelvünkre, hogy a' mely házi Gazdák, fel indétatnak Istentül tisztekre, tanéthassák meg ebből Tselédgyeket, a' Religio fejeire.”¹⁷ „De bizony ohajtanám, ha ott az Uy Testamentombéli kegyelmek kilyeb terjednének még a' szolgákra és szolgálókrais, az Ur ígérete szerént, melynek bövv kilövellése volt az Uy Pünköst napján. Mert a' mint én ismerem, nem tudom, ha az ovv vagy az Uy Testamentomban lenni állassunke sok szegény lelkeket hazánkban, kik a' Christus hitinek tsak A B C jét sem tudgyák. Főképpen a' szolgák és szolgálók, akar mint éllyenek, nem gondolnak a' Gazdák azzal, tsak ő nekik szolgállyanak; maga azokrais tartozik az Ur ígéreti. (Joel. 2 29.)”¹⁸

Milyen is az az „alsó rend”, amelybe az említett cselédek és szolgálók is tartoznak? Egy fordító a latin iskolát végzettekkel szembeállítva határozza meg remélt közönségét: „[...] e' kis fordításban való forgolodásomban, semmi-képpen nem tötem-fel magamban a' fen-járó, és nagy elméjü embereknek valamit használnom, kik derekassabb, s' mélyebb dolgokat-is szabadossan, és szép értelemmel, mind a deáki, s' mind egyéb nyelveken olvashatnak; hanem a' gyengébb, s' alatonabb elméjüvekért munkálkodtam, kiknek, sem olly derék Bibliothecajok nintsen, sem penig a' deáki nyelvet értelemmel nem olvashatják.”¹⁹

15 KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Igaz hit...*, Szeben, 1666. RMK I, 1042. A Kegyes Olvasónak.

16 MEDGYESI Pál, *Lelki A Be-Ce Az Christus Oskolájában az alsó Rendben bé állatandó Tsetsemőknek Közönségessen; kíváltképpen pedig az méltóságos kegyes Fejedelem-Aszszonynak Loranfí Susannanak, approbb Tseledgyenek, hasznokra*, Gyulafehérvár, 1645. RMK I, 775.

17 *Az Istenes Tselédeknek Lelki Prebendájok... Fordétatott MIKOLAI HEGEDÜS János által*, Utrecht, 1648. RMK I, 814. Ajánlás Pataki Szabó Istvánnak és Várad Szabó Istvánnak.

18 MIKOLAI HEGEDÜS, *i. m.* Az istenes házi Gazdákhöz valo Jó Szó. 43–44.

19 *S. Hilarius... Magyar nyelven ki-botsáttatott; PANKOTAI Ferencz... által*, Várad, 1650. RMK I, 839. A keresztyén olvasóhoz. B2r.

Egy másik fordító is a latin nyelvismeret hiányát látja a szóbanforgó réteg legfőbb jellemzőjének: „Jollehet megh vallanom méltó hogy efféle dolgok fordítása nem engemet illetve, hanem az kik bővebb értelemmel bírnak nalamnal: De megh gondolvam [sic!] azt hogy ilyen kicsiny dologgal derekas Tudos ember baylodni szégyenlene, sőt moczkolodasnak tartana, hozzá egyyk [sic!] sem fogot volna, két közben csak ugy maradna, az Déaki tudomany kívül valo emberek eleiben nem költ volna.”²⁰

Geleji Katona István ellenfelei szerint az ő hitvitázó fejtegetései meghaladják az egyszerűbb emberek felfogóképességét. A puritánusok vádjait az ortodox református püspök így hárítja el: „De vallyon, ha ugyan azt kell forgatni, mellyikben vagyon nagyobb subtilitas, paraszt elme felett valo mélység: az ilyen vallás felől való vetélkedésbené, vagy a' lelki-isméretnek minden indulatinak, gondolatinak, kívánságinak fel-cirkáltatásokban, és élessen valo fel-hasogattatásokban? Tegyen a' Deák-talan község ítéletet felöle. Ha ök akar-hol, akar-mikor és akar-kik előtt azt tselekszik, miért hurczolják azokat, a' kik amazt tsak el-néhánykor, s el-néhol, meg-foghatós elméjü halgatok előtt tselekszik?”²¹ Figyelemreméltó a „paraszt elme felett való mélység” mint a „subtilitas” értelmezése.

A már hivatkozott jogi tárgyú fordításban szóba kerül a köznépnél a jogi szóhasználatához való viszonya: „A' Törvény Dolgaiban forgo minden napi Deák Terminusokat, mellyekkel még a' Deák-talan Perlekedő köz rend-is elegyesleg szokot élni, én először fordítatlanul hagytam vala; hanem midőn már a' nyomtattatásához akarnék kezdeni, némellyek ugy javallák s-tanátslák-is, hogy a' mennyire lehetne, azokat-is fordítanám meg, és egészen Magyarul botsáttatnám-ki; mellyet meg is tselekedém, a' mennyire lehete.”²²

Érdemes hosszasan idézni a már többször említett Medgyesi Pál nézeteit. Nyelvművelő programjának felvázolásából kitűnik az alacsonyabb néprétegek megítélése is. A helyes kifejezésmód elsajátításával kapcsolatban a következőket írja: „Tsak ne sajnálnók a' fészket, nem a' Deák nyelvben, hanem magában fel-keresni, vinnénk minden ki-fejezéseket, ki-mondásokat, az közönséges szokott Magyar szözlásokra, meg-tudakozván szorgalmatossan, mint szokták az jó Magyar emberek a' féle dolgot ki-mondani: sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk. Mellyhez képest, én azt itélem, hogy Magyarúl leg-igazabban s-tisztábban, a' tudna szólni és írni, a' ki (egyébként értelmes ember lévén) semmi nyelvet nem tudna. Ezel penig igyekezetemet jelentem inkább, hogy nem mint én-is ez szerént tselekedhettem volna; mert mivel Deák nyelvből tanuljuk mi az tudományt, nem óhattyuk hogy akarunk ellen-is oda ne katonatnánk; más az hogy annyira meg-kezdett az egygynehány esztendő alatt, az sok-féle tarafarazással, született nyelvünk vesztegetődni, hogy alig vagyon a' ki a'nak mótelyében hire-nélkül-is belé nem kapott volna: mellyen mentől inkább kapdosunk, anál meszszebb esünk az szónak igaz

20 *Novissima Tvba, az az. iteletre serkentő vtolso Trombita szo... Deákból Magyarra fordítatot DARHOLCZ Christoph által*, Kassa, 1639. RMK I, 692. Ajánlás Darholcz Ferencnek. A4r.

21 GELEJI Katona, *i. m.* A Jo-akaro Olvasokhoz.

22 KÁSZONI, *i. m.* Az Olvasok, hol-mi dolgokrol Tudosittatnak. A3v.

végétől, (melly az sziv gondolatnak ki-fejezése, 's-mással közölhetése:) vagy nem értvén az deáktalan nép, e' féle déákos forman-való szóllásokat; vagy igen nehezen értvén és azt vélvén hogy nem igaz Magyarok, hanem Tótosok, etc. a' kik ugy beszélnek. Ezzel-is nem azt akarom, hogy nem kellene a' rendes és ékes szó ejtésekre, szó elegyetésekre, foglalásokra nézni, tsak szintén mint a' Parasztok, olly formán mondván-ki mindent; hanem hogy az helyessen szóllásban-való igyekezetünk, mindenben igaz Magyar módon essék, semmit nem hajtván Deák s-több formákra: holot tsak maga-is az mi nyelvünk eléggé ki-mutattja hol s-mikor esik illetlenül az szó.²³

A demokratikus egyházkormányzás, a presbiteri rendszer ellenzőinek egyik érve a tudatlanság elmarasztalása: „Sokal s-bátorságosb-is, az Ecclesiáknak magoktól az Sz. Írásban gyakorlott Pradicátoroktól, mint'sem a' köz-népbeli emberektől, kik nagy részént Deáktalanok, igazgattatniok.” Medgyesi Bézával felel: „Amaz régi igaz Ecclesiának'sem vólt szégyen a' Halászsoktól, a' Sátor tsinálóktól, tanéttatni, és mikor helye vólt feddetnie-is.”²⁴

Medgyesi meggyőződése az „alsó rendekkel” kapcsolatban szinte már politikai programmá emelkedik. A műveletlenséget fel kell számolni: „A'ban nagyubb akadályt látok, s-nem tsak a' jobbágy illyen hanem egyebek-is nagy részént. De ki büne, hogy tudatlanok... Azért nem kellene az e' felöl-való sűrű tanétásokat ellenzeni, vagy azért másokat hurogatni, holot már Synodusban el-végeztetett dolog-is vólna ez, és a' nagy rendek sem ellenzenék, sőt sokan kívának, szelédén tévén azokat; hanem inkább, mind köz helyen, mind azon kívül, élő nyelvel, írásokkal, s-minden képpen-való sűrű tanétásokkal, kellene a' Magyar Írás olvasásra való Scholákat (mint már ez-is el-végeztetett dolog vólna) valahúl lehetne el kellene indétani.”²⁵

A társadalom alsóbb rétegét alkották a „vitézlő rend” tagjai. Egy ajánlásból kitetszik, hogy igencsak rájuk fért a szellemi táplálék: „[...] a' mostani vitézek [idegenek a] külömb-külömb-féle szelíd, dichéretes és üdvösséges [erkölcsöktől:] mivel-hogy, ha jó lovok, kard, puska, kopivasok vagyon, haja-huja a' többi. [...] értvén Nagyságod fülhegygel e' kis Könyveczkének sommáját, tulaydon maga indulattyából kívánta ezt magyar nyelure fordítatni; hogy így az magyar uitezlő rendnek, nem chak az külső, hanem az belső lelki uitezségre-is, mint igaz vezér, útut mutatna.”²⁶

Az „együgyűség” szélsőséges példája több alkalommal is a női nem. Az egyik derék szerző így nyilatkozik munkájáról: „[...] erről a' titokrul írott könyvek, rész-sze-

23 MEDGYESI Pál, *Dialogus Politico-Ecclesiasticus...*, Bártfa, 1650. RMK I, 831. Előszó Rákóczi Zsigmondhoz. Az idézett részlet modern kiadásban olvasható: *Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, írta, összeáll. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., 1981 (A Magyar Kritika Évszázadai, 1).

24 MEDGYESI, *Dialogus...*, 94, 95.

25 *Uo.*, 200–201.

26 KÉRI Sámuel, *Keresztyén Seneca...*, Bécs, 1654. RMK I, 882. Ajánlás Batthyány Ádámnak. A7r, A8r.

rint Nagyok s' nagy elmékhez való; rész-szerint pedig igen el-fogytanak: Ez pedig olly együgyüképpen iratott, hogy csak az gyenge leányzók-is meg-érthetik.”²⁷

Annak a fordítónak sincs sokkal jobb véleménye a szebbik nemről, aki munkájával lelki tükröt ad az apácák kezébe. Elrettentésül elmondja leendő olvasóinak, hogy a valóságos tükröt a világi leányok milyen fertelmességekre használják: „Mert a' bújaságh szerető Világh Leányi, nem lölkök, hanem testek ékesgetésére élnek azzal; kiknek bújá vásottságok már annyira jutott, hogy az Imádságos Könyvecskébenn, melyeket az Isten Házában magokkal visznek Tüköröcskét alkalmaztassanak: mellyből, azon Szent Helyennis, az ő Aszszonyi ékeségeket, hajokat, és világhi dicsőségeket, a' búzgo (tudnj-illik) és (:nem tudom mire forro:) Imádságok közöttis, ékesgessék, fodorgassák, és rendellyék.”²⁸

Mindeddig csak magyar nyelvű szövegekből idéztem. A magyar terminológia vizsgálata azonban elképzelhetetlen a más nyelvekkel való összehasonlítás nélkül, hiszen — és nemcsak az általam vizsgált korszakban — az itthon kiadott munkák jelentős része fordítás. Szükségtelen hosszasan méltatni a latin döntő szerepét; közismert, hogy még a 17. században is ez az európai tudományosság leginkább használatos nyelve. Külföldet járt honfitársaink legnagyobbrészt latin munkákkal találkozhattak; a hazai nyomtatványok között az idegen auktorok mellett sok magyar szerző itthoni kiadású munkája is latinul született meg. Dolgozatom befejező részében csak néhány olyan esetre hivatkozom, amelyek bizonyítják a latin és a magyar szóhasználat szoros összefüggését.

A korabeli szerzők által tárgyalt legtöbb terület kialakult latin terminológiával rendelkezett, a magyar változat ennek pontos fordítása vagy körülírása. Az egyházi és világi retorikai irodalomban a közönséghez való alkalmazkodás tárgyalása során az ellentétes pólusok szembeállítására.

Váradon jelent meg Georgius Beckher neve alatt egy, a braunsbergi jezsuita kollégium tanáráról, Michael Radautól „elorzott” szónoklattan. A két véglet a „generosi et nobiles”, illetve a „plebeji animi et mechanici”. „Nemzetes főrendekről” bőven van szó a magyar nyelvű irodalomban is, nemkülönben „alacsonyabb elméjűekről”. A kézművesek, iparosok említéséről viszont magyar szerkesztésű retorikai kézikönyvben nincs tudomásom. A két réteg összevetésében az idézett szerző egyébként a társadalmi helyzettel nemcsak a műveltséget hozza összefüggésbe. Megállapítja, hogy a meggyőzés érdekében az előbbieknél érdemes az erkölcsi érzékére hatni, az utóbbiaknál viszont célravezetőbb a gyakorlati haszon ecsetelése.²⁹

27 SZATHMÁR-NÉMETHI Mihály, *Az örökre való Egy Isteni állatban lévő Három Személyeknek Mutato Tüköre...*, Kolozsvár, 1673. RMK I, 1150. Ajánlás Bornemisza Annának.

28 SZENKVICZI Pál, *Szent Bonaventura... Könyvecskéi mellyek... Elsőbenn; Magyarra fordítottanak*, Pozsony, 1677. RMK I, 1281. Ajánlás a Szent Klára rendjében lévő szűzeknek. A3r.

29 „Adverte vero diligenter, Oratori considerandum esse in Suasione vel Dissuasione, quinam et quales Auditores sint: nam si Generosi et Nobiles, tunc maxime argumenta sumenda erunt ab honesto; si vero plebeji animi et mechanici, maxime ab utili: utili enim

Idéztem Medgyesitől, hogy szerinte nem kellene „tsak szintén mint a' Parasztok, olly formán mondván-ki mindent” beszélni. Egy nálunk is kiadott külföldi elméletíró az „infima plebs” beszédmódját a legnagyobb megvetéssel említi, mint kerülendő szélsőséget — nála azonban semmi nem ellensúlyozza ezt az arisztokratikus távolságtartást.³⁰

Geleji Katona István latin nyelvű prédikációskötetének előszavában igen hosszasan fejtegeti a közönség eltérő műveltségi szintjéhez való alkalmazkodás lehetőségeit. Az egyik pólus a „cultiores et in sacris versatiores”, azaz — a szerző saját magyar szóhasználatára szerint — „írás-olvasott, értelmes Deák emberek”. A másik szélsőség az „idiota et rustici”. A parasztok már többször is említésre kerültek. Az „idioták” alatt nem azt kell érteni, amire a mai olvasó gondolna, tehát magyar megfelelője nem a sokat emlegetett együgyűek, gyengébb elméjűek (ami egyébként a 17. században szintén nem azt jelentette, amit ma). A klasszikus latinban a görögből átvett „idiota” olyan embert jelent, aki járatlan valamiben, nincs beavatva mások által birtokolt ismeretekbe. Ennek szabatos *magyarázata* az ugyancsak idézett „deáki tudományon kívül való”, egyszerűbben „deáktalan” ember. A vidéki lakosságot Geleji latinul differenciálja: „villanust” és „paganust” említ. Az értelmesebb közönség fellelhetési helye pedig az „urbs” és az „oppidum”.³¹

hoc genus hominum maxime trahitur.” Georgii BECKHERI Elbingensis *Orator extemporaneus...*, Várad, 1656. RMK II, 866. Ex quibus locis praeipue Argumenta sunt sumenda in genere Deliberativo. 140. Beckher szóbanforgó művéről: TARNAI Andor, *A váradai Orator extemporaneus = Klaniczay-émlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 365–378.

- 30 „Neque tamen ad objectam illam et vilem loquendi rationem, qua infima plebs utitur, se assuefaciat concionator: sed potius sermonem prudentum et petitorum imitetur, et verborum et phrasium copiam ex eorum qui bene scribunt vel loquuntur, lectione et auscultatione comparet.” Guilielmi BUCANI *Ecclesiastes, seu de methodo Concionandi tractatus duo; quorum priore de Dispositione, posteriore de Ornatu Concionum agitur*, Várad, 1650. RMK I, 840. 39–107. 81.

- 31 „Discerne tempora, loca, personas et alias circumstantias, quando, ubi, quibus, etc. tu concionem sis instituturus; nam non quilibet cuilibet tempore, loco et auditorum coetui aptus est sermo. Etenim si inter idiotas et rusticanos profundam de religione ac controversis fidei dogmatibus instituas dissertationem, nil prae stuporem in illis efficies, et te ipsum doctum ostendendo illos nequaquam docebis, sed surdis cantilenam canes, operamque perdes: Sonum quidem illi verborum tuorum audient, sed sensum non percipient, neque Amen ad ea dicent. Si vero viceversa inter cultiores et in sacris versatiores vulgaria, ac catechetica duntaxat tractaveris, altiore illi in te requirent scientiam, et lactis potu haud contenti solidiorem appetent cibum. Juxta capacitatem itaque Auditorum tuorum, sermonem tuum, si placere et prodesse simul cupis, prudenter accommodabis. Habes vero in Praeconio hocce nostro tractationem ac institutionem utriusque generis hominum voto ac palato convenientem, si modo facultas tibi discretiva adsit. Nam si Urbicum aut Oppidanum agas Pastorem, popularibus illis ex circumstantiis historiarum Evangelicarum erutis doctrinis sepositis, doctrina tibi excerpta sunt solidiores, dubiorum enodationes, quaestionum controversarum decisiones, locorum ab Adversariis depravatorum vindicationes, objectionumque eorundem confutationes, quas

Egy későbbi magyar elméletírónál az „aulával” egyszerűen a „casa rustica” áll szemben, ugyancsak mint az eltérő retorikai megoldásokat igénylő helyszínek — a jegyzetben idézett szakasz szerint történetesen éppen a beszéd lezárásával kapcsolatban.³²

A műveltség hordozói és terjesztői között két debreceni református szerző is elkülöníti az egyházi értelmiségen belül a „doctort” és a „concionatort”. Míg az előbbi „in Scholis et Academicis” csillogtatja tudományát, addig az igehirdető az egyszerű gyülekezetek építésén fáradozik. A prédikációban szükséges magyarázat módját illetően Martonfalvi György és Szilágyi Márton nagyjából ugyanazt mondja el; az utóbbi megtoldja egy hivatkozással, amiből kitűnik, hogy a prédikátor hallgatói között akár „simplicissimus et rudissimus” is lehet.³³

Összefoglalás helyett függelékként csatolok egy listát. Felsorolom benne az idézetekből kiemelve a különféle rétegek latin és magyar elnevezéseit. Bízom benne, hogy kommentált idézetgyűjteményem talán sejtet valamit abból, hogyan differenciálták a tollforgatók reménybeli közönségüket, az őket körülvevő magyar társadalmat.

tibi Prolepses, Redargutiones, Quastionum vel Dubiorum solutiones, etc. in margine notata, primo statim intuitu indigitabunt; Sin vero Villanus aut Paganus fueris minister, relictis jam e contra doctrinis dogmaticis, quastionum dubiarum enodationibus, ac rationum adversarum refutationibus, doctrinas seligere debes practicas, nec non institutiones, correctiones, consolationes, etc. populares; satis siquidem superque adhuc tibi iis quoque pratermissis restabit, unde sermonem ad horam integram et amplius protrahere possis.” GELEJI KATONA István, *Praconium Evangelicum*, Gyulafehérvár, 1638. RMK II, 521. Pramonitio Autoris ad Lectores.

- 32 „Peroratio est totius Orationis artificiosa conclusio. Peroratione non ubique et semper est locus: ut si vel brevicula sit oratio, vel causa admodum tenuis, ubi luculentum Epilogum addere tantum fuerit, ac si casa rustica studeamus apponere posticam aula convenientem.” BUZINKAI Mihály, *Institutiones Oratoria...*, Sárospatak, 1659. RMK II, 937. XXXIX. De Peroratione. 138.

- 33 „Explicatio brevissima esto; proluxa enim textuum explicationes Doctoribus Academicis; breves vero concionatoribus conveniunt. Non enim omnia preferenda sunt in explicatione, qua praferri possent; sed tantum illa, qua ad scopum et presentem concionem pertineant.” MARTONFALVI György, *Ars Concionandi Amesiana*, Debrecen, 1666. RMK II, 1079. B1v. „Explicare autem non tam stricte et profunde, quam Doctor in Scholis et Academiis; sed in tantum, in quantum Auditoribus est ad salutem scitu necessarium, et captu facilius. Hinc doctissimus olim Crocius. Filio suo Theologia Doctori et eximio Concionatori praeceptum dedisse legitur: ut ita concionaretur, ut a simplicissimo et rudissimo quoque intelligi possit.” SZILÁGYI TÖNKŐ Márton, *Bíga Pastoralis*, Debrecen, 1684. RMK II, 1536. 57.

Függelék

minden rendbéli emberek, akárminémű rendbéli ember, minden renden lévő emberek

felsőbb, közép és alsó renden lévők

aula;
fejedelmi udvar — fejedelmek

metropolitana ekklezsia — értelmes deák emberek

generosi, nobiles;
udvart tartó nagy emberek, udvari cselédek; ez udvarisággal teljes világ fiai; grófok, zászlósúrak, nemzetes főrendek; értelmes főrendek; nagy rendek

a törvény dolgainak kiszolgáltatói

urbici, oppidani;
úri és városi rendek

szerzetesek, szerzetes emberek

doctores;
tanítók, tanító renden lévők, iskolamesterek, deákok

concionatores;
prédikátorok, egyházi szolgák

külső rendbéli cselédes gazdák, cselédes emberek, házi gazdák, gazdaasszonyok

plebeji animi, infima plebs; simplicissimus, rudissimus [plebs]
gyengébb, alacsonyabb elméjűek

idiotia;
deáki tudományon kívül való emberek; a deáktalan község; a deáktalan közrend; a deáktalan nép; deáktalan, köznépbeli emberek; a magyar község

háznép — cselédek, apróbb cselédek, szolgák, szolgálók

casa rustica, rusticani, villani, pagani;
jobbágyok, parasztok

mechanici

az magyar vitézlő rend

gyenge leányzók, világ leányi